

دوفصلنامه مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان
سال ۱۲ شماره ۳۸ بهار و تابستان ۱۳۹۹ (صص ۲۶۰-۲۳۵)

بررسی تطبیقی نقش‌مایه دیو در نگاره‌های نسخه رامایانای فریر و نمونه‌های قبل و هم‌زمان با آن از منظر شمایل‌نگاری

۱- ثمین مدبر ۲- غلامرضا هاشمی ۳- زهره طباطبایی

چکیده

در دوره گورکانیان (۹۳۲ ه.ق/۱۵۲۶ م. تا ۱۲۷۴ ه.ق/۱۸۵۷ م.)، بخصوص اکبر شاه توجه بسیاری به اشاعه فرهنگ و هنر نشان داده شد. از جمله خدمات دوره اکبر شاه ترجمه کتاب‌های سانسکریت به فارسی و مصور نمودن آن‌ها بود. یکی از این نسخ، رامایانای مصور موجود در گالری فریر (Freer) به سفارش عبدالرحیم، وزیر اعظم اکبر شاه، داستان نبرد رام چندر، با بزرگ‌ترین دیو، راون است. بررسی تأثیرپذیری نقش‌مایه دیو در نسخه رامایانای فریر از متون تصویری پیشین و هم‌عصرش، به‌عنوان پرسش اصلی این پژوهش انتخاب شده و هدف تحقیق تطبیق شمایل‌نگارانه تصویر دیو و جایگاه آن در نسخه رامایانای عبدالرحیم خان با نمونه متن‌های پیشین و هم‌عصر در هند بوده است. نتایج مطالعات صورت گرفته به روش توصیفی و تاریخی-تطبیقی حاکی از آن است که نقش‌مایه دیو در نسخه موردپژوهش به چهار شکل، دیو با عضو تکثیرشده، حیوانی، انسانی و ترکیبی (انسانی - حیوانی) تصویر شده است. همچنین می‌توان دید که در متون پیشین، دیوها با آناتومی و ویژگی‌های کاملاً انسانی نقش گردیده و در نسخ تصویرسازی شده هم‌زمان با نسخه مورد پژوهش نیز شخصیت‌های اصلی حماسه اکثراً به شکل انسانی و شخصیت‌های فرعی به شکل ترکیبی ترسیم شده‌اند. درحالی‌که در نسخه رامایانای گالری فریر اغلب دیوها به صورت ترکیبی بوده و فقط در موارد اندکی به شکل انسانی تصویر شده‌اند.

کلید واژه ها: گورکانیان هند، حماسه رامایانا، عبدالرحیم خان خانان، رامایانای گالری فریر، نقش‌مایه دیو.

۱- کارشناس ارشد هنر اسلامی دانشگاه هنر اصفهان

۲- استادیار گروه صنایع دستی دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول) Email:gh.hashemi@au.ac.ir

۳- استادیار گروه هنر اسلامی دانشگاه هنر اصفهان

۱-مقدمه

دیوها به‌عنوان موجودات شرور و زیان‌کار همواره نقش بسزایی را در اساطیر و فرهنگ ملل مختلف داشته‌اند. در متون هندی نیز از ابتدا شاهد حضور پررنگ گروه دیوهای گوناگون و مبارزه خدایان برای نابودی آن‌ها هستیم. بزرگ‌ترین دیو در ریگ‌ودا، وریتره رهبر دانه‌ها (دیوهای خشک‌سالی) بود. در عصر حماسی راکشس‌ها بزرگ‌ترین دیوهای معرفی‌شده در سه حماسه‌ی مهابهاراتا، پوراناها و رامایانا هستند. در این میان رامایانا محبوب‌ترین حماسه‌ی هندیان، داستان نبرد رامچندر، هفتمین تجلی خدای ویشنو، با دیو بزرگ زمان، راون است که بارها موضوع آثار هنری مردم هند واقع‌شده است.

۱-۱- بیان مساله و سؤالات تحقیق

نسخه رامایانای گالری فریر و سکلر واشنگتن از جمله نسخی است که وسعت نفوذ زبان فارسی و خدمات مسلمانان به فرهنگ دینی هند را به نمایش می‌گذارد (seyller, 1999: 46). نگاره‌های آن به سبب حضور گسترده دیوها و اهریمنان و تنوع بسیار در طراحی شخصیت آنان، قابل توجه است. از آنجاکه دیوها به‌عنوان موجودات شرور و آسیب‌رسان مافوق طبیعی بخش مهمی از اساطیر ملل باستانی به شمار می‌آیند، مطالعه آن‌ها و رای ارزش‌های بصری، به‌عنوان سند و منبعی دست‌اول آشکارکننده باورها و جهان‌بینی حاکم بر ملل مختلف بوده و از خلال بررسی آن‌ها می‌توان به واقعیت‌های دوره‌های ناشناخته زندگی انسان‌ها، فرهنگ‌ها، عقاید، باورها و ... پی برد. نگاره‌های نسخه رامایانای فریر نمونه‌ای از حضور پررنگ دیوها در دوره‌ی اسلامی است و بررسی آن می‌تواند زمینه‌ای مناسب برای طرح فرضیه‌های جدید و حوزه‌های شناختی و تفسیری باشد. سؤالاتی که در این پژوهش مطرح می‌شود عبارت‌اند از: دیوها در متون هندی دارای چه جایگاهی هستند؟ تأثیرپذیری نقش‌مایه دیو در نسخه رامایانای گالری فریر از متون تصویری پیشین و هم‌عصر آن به چه صورت بوده است؟ صفات و وجوه اشتراک و افتراق تصاویر راون در نسخه رامایانای گالری فریر و سایر نسخ قبل و هم‌زمان چیست؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف پژوهش حاضر، مطالعه شمایل‌نگارانه تصویر دیو و جایگاه آن در نسخه‌ی رامایانای عبدالرحیم خان و بررسی وجوه اشتراک و افتراق دیوها در نمونه متن‌های پیشین و هم‌عصر در سرزمین هند با دیوها در نسخه‌ی انتخابی است. با توجه به نقش گسترده‌ی دیوها در میان فرهنگ و اساطیر اقوام

هندواروپایی و به‌خصوص قوم هندو، مطالعه و بررسی آن‌ها می‌تواند منجر به شناخت بهتر و بیشتر جهان‌بینی و واقعیت‌های ناشناخته‌ی زندگی و سیر تحول آن‌ها در طول تاریخ شود.

۳-۱- روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی بوده و به روش توصیفی و تاریخی - تطبیقی انجام گرفته است. روش گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای، با متن خوانی، فیش‌برداری و جمع‌آوری تصاویر بوده و تجزیه و تحلیل آن به شیوه کیفی است. نگارندگان به معرفی و توصیف ویژگی‌های ظاهری بیست‌ودو دیو اصلی حماسه‌ی رامایانا که در چهل‌وشش نگاره این نسخه مصور شده، پرداخته است. برای بررسی وجوه اشتراک و افتراق دیوها با نمونه دیوها در متن‌های پیشین، تصاویری از نقش برجسته‌های رامایانا در معابد گوناگون هند در بازه‌ی تقریبی ۶۰۰ قبل از میلاد تا قرن ۱۲ میلادی انتخاب شده و از متون هم‌عصر با نسخه‌ی انتخابی که در قرون هفدهم و هجدهم تصویر شده‌اند نیز استفاده شده است.

۴-۱- پیشینه تحقیق

ادهم (۱۳۹۲) در مقاله‌ای تحت عنوان بررسی تطبیقی اهریمنان خشکی در شاهنامه فردوسی و حماسه رامایانا، به مقایسه تطبیقی دو شخصیت منفی کلیدی شاهنامه، ضحاک و افراسیاب، با راون، شخصیت منفی حماسه رامایانا، پرداخته است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که به سبب تأثیرات ریشه‌دار عقاید آریایی بر دو حماسه‌ی شاهنامه و رامایانا، شباهت‌های فراوانی در میان دو شخصیت ضحاک و افراسیاب و راون می‌توانیم ببینیم. ابراهیمی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان بررسی سیر تحول مفهومی دیو در تاریخ اجتماعی و ادبیات شفاهی، به تغییرات و دگرگونی‌های معنایی و شکلی درباره پدیده دیو، اوج و فرودهای آن در نمونه‌های تاریخی - ادبی و مردمی می‌پردازد. نتایج حاکی از آن است، دیو نزد ایرانیان در دوره‌های پیش از زرتشت معنا و مفهوم خدا را داشته است و پس از آن به دلیل شرایط و عوامل اجتماعی و دینی مذهبی دیوها به جایگاهی پست و مورد نفرت تنزل می‌کنند. قبادی فومشی (۱۳۹۱) در مطالعه‌ای با عنوان مقایسه‌ی تطبیقی حماسه‌ی رامایانا و داستان سیاوش از شاهنامه بر اساس نظریه ژرژ دومزیل مبتنی بر ساختار سه کنشی موجود در جامعه هند و ایرانی به بررسی پیوندهای مشترک بین دو متن یادشده پرداخته است. در این مطالعه حماسه‌ی رامایانا و شاهنامه خود نشان‌دهنده تقابل و نمایش نیروهای خیر و شر، تعهد به عهد و پیمان، باور و ایمان به تقدیر و سرنوشت است. ایونس (۱۳۸۱) در فصلی از کتاب اساطیر هند با عنوان دشمنان

خدایان به صحبت درباره اسوراها می‌پردازد. اسوراها با قدرت یافتن خدایانی همچون ایندرا و خدایان آریائی از مقام خود تنزل می‌یابند و در نقش اهریمنان از جایگاه خود در آسمان‌ها به سرزمین‌های زیرین تبعید می‌شوند. سیلر (۱۹۹۹) در پژوهشی تحت عنوان رامایانای گالری فریر و دیگر نسخ مصور عبدالرحیم به بررسی زندگی و کتابخانه‌ی عبدالرحیم و نسخ مصور شده در کتابخانه‌ی او مانند تیمور نامه، خمسه نظامی، رمز نامه، شاهنامه و ... و به‌طور مشخص نسخه‌شناسی نسخه‌ی مصور رامایانا در گالری فریر پرداخته است. جلالی نائینی (۱۳۷۲) در مقدمه‌ی کتاب گزیده سروده‌های ریگ‌ودا، به توضیح مختصر خدایان هندی و مقایسه‌ی آنان با خدایان ایران باستان پرداخته است و نکاتی را در مورد دیوها بیان می‌کند.

نسخه رامایانای گالری فریر

رامایانا داستان نبرد هفتمین تجلی ویشنو، رامچندر، برای مبارزه با اهریمن بزرگ، راون است. این حماسه در هفت قسمت یا کاند، شامل پنجاه‌هزار مصرع، سروده شده است. (والمیکی تلسی داس، ۱۳۷۹: ۸). نسخه گالری فریر شامل ۱۳۵ نگاره است که تعداد ۱۳۰ نگاره‌ی آن در گالری فریر و سکلر واشنگتن موجود است. نام دوازده نقاش در ۵۰ نگاره‌ی این اثر ذکر شده و رد پای شیوه‌ها و رویکردهای هنری مختلفی را می‌توان در نگاره‌های آن مشاهده نمود (Seyller, 1999: 9-11). این نسخه به همت عبدالرحیم خان خانان (۹۶۴-۱۰۳۶ ق) فرزند محمد بیرم خان از طایفه ترکمنان قراقویونلو ساکن در ایران تهیه شده است (منصوری، ۱۳۹۴: ۱۹۲).

۳- اصطلاح‌شناسی دیو در فرهنگ لغات

دیوها به‌عنوان موجودات مافوق طبیعی بخشی از فرهنگ هر جامعه را تشکیل می‌دهند و قسمتی از جهان‌بینی، باورها و پندارهای هر قوم و ملتی مربوط به مبارزه‌ی نیروهای شر با نیروهای خیر هستند. در فرهنگ معین، دیو مترادف با ابلیس و شیطان، موجودی خیالی، بسیار تنومند و زشت، دارای شاخ و دم تعریف شده است (معین، ۱۳۸۱، ج ۱: ۷۱۳). در آکسفورد دیوها به‌عنوان ارواح بدخواه، قدرتمند و مخرب توصیف شده‌اند (Oxford, 2011: 396). این واژه در اوستا به‌صورت دئو (Daeva)، در پهلوی دو (Dev) و در فارسی دیو گفته می‌شود. در هند باستان دو یا دئو (Deavah) به معنی فروغ و روشنایی و نام خداست. در یونانی زئوس (Zeus) و در لاتین دئوس (Deus) و در فرانسه دی او (Dieu) و در انگلیسی دئیتی (Deity) و در ایرلندی دیا (Dia) به کار می‌رود (عقیفی، ۱۳۷۴: ۵۲۲).

۱-۳- بررسی نقش دیوها در ادوار هندی

از عقاید و باورهای دراویدیان در دوره پیشاودایی به جز اطلاعات اندک به‌دست‌آمده از دو منطقه موهنجودارو و هاراپا، تقریباً هیچ‌گونه آگاهی تاریخی دیگری در دست نیست. دراویدیان خدایان متعدد مؤنثی را می‌پرستیدند که هر یک مظهر نیرویی در طبیعت بود (بهار، ۱۳۸۴: ۱۲۴). دوره ودایی (۱۵۰۰ تا ۶۰۰ سال پ.م) به سه عصر وداها، براهمنه‌ها و اوپه نیشدها تقسیم می‌شود (محسنی مفیدی، دیری، ۱۳۹۳: ۳۰). وداها شامل چهار کتاب ریگ‌ودا، ساما ودا، یاجورودا و آتھاروودا است. هر یک از وداها به دو گروه سامهیتا یعنی مجموعه سروده‌ها و براهمانا یعنی تفاسیر سروده‌ها تقسیم می‌شود (شایگان، ۱۳۸۶، ج ۱: ۴۴).

جدول ۱. طبقه‌بندی دیوها در عصر ودایی (۱۵۰۰ تا ۶۰۰ سال پ.م) (مأخذ: نگارندگان)

گروه دیوها	اسامی ذکر شده در ریگ‌ودا	خدای مبارز
دانه‌ها (اھریمنان خشک‌سالی)	رھبردانه‌ها = وریتره، روهینه- پرینه- کرنجه- شمبھه- وله- سمبارا- وینسه- اربوده. (داسیوی‌ها و داسه‌ها = مردمان بومی سرزمین هند)	ایندرا
اسوراها	سوربھانو (اھریمنی که موجب کسوف و خسوف می‌شود)	ایندرا - سوریا - اتری
راکشس‌ها	کوشوا = راکشس ماده‌ای که ایندرا هنگام تواد او را بلعید.	آگنی
کیمیدین	ارواح خبیث	ایندرا و سوما
پاتیدھانه	دشمنان مردم	سویتی

در عهد برهمنی (۵۰۰ الی ۸۰۰ قبل از میلاد) شاهد تثلیث سه خدا با نام‌های برهما (ایزد آفریننده)، ویشنو (ایزد پاسدار جهان) و شیوا یا رودره (ایزد ویرانگری) هستیم (ایونس، ۱۳۸۱: ۶۶-۶۵). ویشنو در دوره برهمنی مهم‌ترین رکن تثلیث خدایان به شمار می‌رود.

جدول ۲. بررسی دیوهای عصر برهمنی (۵۰۰ الی ۸۰۰ قبل از میلاد) (مأخذ: نگارندگان)

عصرهای اساطیری	نام عصر	اوتار ویشنو	مأموریت
عصر اول	ساتیا	ماتسیا	نجات عالم از سیل و مبارزه با دیوها به رهبری ھیاگروه برای پس گرفتن وداها.
	یوگا یا	کورما	گرفتن امریت از اقیانوس شیر
	کریتا	واراھا	مبارزه با ھی رانیاکشه
	یوگا	ناراسیما	مبارزه با ھیرانیاکاشیپو

عصر دوم	ترتا یوگا	وامنا پاراشوراما	مبارزه با بالی مبارزه برای برقراری نظام طبقاتی کاست
عصر سوم	دوا یوگا	کریشنا	مبارزه با کامسا و شکست دیوهای او
عصر چهارم	کالی یوگا	بودا کالکی	مبارزه با مارا و رعایت اصل تعادل در زندگی این آواتار در پایان عصر حاضر ظهور می‌یابد و بدی‌ها را نابود می‌کند.

دوره حماسی در پایان دوره ودایی و از ۶۰۰ سال پیش از میلاد مسیح و تا ۳۰۰ سال بعد از میلاد و به نظر و گفته‌ی عده‌ای دیگر از ۳۰۰ سال قبل از میلاد تا ۳۰۰ سال بعد از میلاد مسیح تداوم داشته است (جلالی نائینی، ۱۳۷۵: ۴۱۱). سه اثر مهابهاراتا، پوراناها و رامایانا تثلیث سه‌گانه ادبیات حماسی، در دوره حماسی پدید آمدند (والمیکی، ۱۳۷۹: ۷).

جدول ۳. بررسی دیوهای عصر حماسی (۶۰۰ ق.م تا ۳۰۰ میلادی) (مأخذ: نگارندگان)

بررسی دیوها در عصر حماسی		
دیوهای ویانتاره سیاه	پیشنجه‌ها، یکشه‌ها، گندهروه‌ها، ماهوراگه‌ها	
دیوهای ویانتاره سفید	راکشس‌ها و کیمپورشه‌ها	
آیین بودا مارا	کلسا مارا	تجسم غرور، حرص و آز، نفرت و بدی
	مارتیبو مارا	تجسم مرگ
	اسکاندها مارا	تجسم شرایط حیات
	دواپوترا مارا	با اغوا کردن توسط لذات جسمانی، مانع‌رهایی از چرخه تولد دوباره می‌شود.
مهابهاراتا	شش برادر پاندو	
	باکاسورا	
پوراناها	سوبها و ناسوبها	
	ماهیشاسورا	
	تیریپوراسورا	

۴- بررسی شکل ظاهری دیوها در نسخه رامایانای گالری فریر

دیوها را می‌توان در یک‌دسته‌بندی کلی به چهار دسته تقسیم نمود که عبارت‌اند از:

۱. دیوها با عضو تکرار شده: در میان دیوهای تصویر شده در نسخه رامایانای گالری فریر، راون (دیو اصلی حماسه) و ترسرا (پسر راون) با اندام‌های تکثیر شده تصویر شده‌اند (جدول ۴). وجود ده سر او نشان از تسلط و دانشش بر شش کتاب شاستراس‌ها و چهار کتاب وداها است (Vettam, 1975: 354). دست یکی از اصلی‌ترین اعضای بدن است که تکثیر آن می‌تواند موجب افزایش قدرت شود. وجود دست‌های متعدد برای راون نیز سبب افزایش قدرت و توان او در نگه‌داری سلاح‌های جادویی مختلف می‌شود. در اکثر نگاره‌ها در هر یک از دستانش سلاح متفاوتی را گرفته است. نام ترسرا نیز به معنای کسی است که دارای سه سر است (URL1). در دونگاره از سه نگاره‌ی ارائه‌شده از ترسرا او دارای سه سر است.

جدول ۴. دیوها با عضو تکثیر شده در نسخه رامایانای گالری فریر. مأخذ: گالری فریر و سکالر واشنگتن.

(https://www.si.edu/object/fsg_F1907.271.1-172)

 <p>پرتاب تیر افسون‌شده توسط راون</p>	 <p>تصرف گردونه پوشیاکا توسط راون</p>	 <p>تصرف گردونه پوشیاکا توسط راون</p>	<p>راون عضو تکثیرش ده سر: ۱۰ دست: متغیر</p>
<p>*</p>	 <p>زخمی شدن ترسرا توسط رامچندر</p>	 <p>کشته شدن ترسرا توسط هنومان</p>	<p>ترسرا عضو تکثیرش ده: سر: سه سر</p>

۲. دیو با شکل حیوانی: ماریچ دیو تنها دیوی است که در نسخه مورد پژوهش به شکل حیوانی تصویر شده است (تصویر ۱). تبدیل شدن ماریچ دیو به شکل آهو اشاره به ویژگی پیکر گردانی دیوها دارد که با استفاده از نیروهای جادویی، توانایی تبدیل شدن به صورت‌های انسانی و حیوانی را می‌یابند (اکبری مفاخر، ۱۳۹۵، ج ۴: ۴۳۲).

تصویر ۱: بخشی از نگاره گریز ماریچ از رامچندر، رامایانا عبدالرحیم خان خانان، نقاشی مغول، هند، مأخذ: https://www.si.edu/object/fsg_F1907.271.1-172

۳. دیو با شکل انسانی: از میان دیوهای تصویر شده در نگاره‌های رامایانای فریر، تنها ایندراجیت در یکی از نگاره‌ها با آناتومی و ظاهر کاملاً انسانی تصویر شده است (جدول ۵، تصویر الف).

کونبه‌کرن (جدول ۵، تصویر ب) و ایندراجیت (جدول ۵، تصویر ج) نیز با اندام و سر انسانی تصویر گشته‌اند و فقط دارای الحاقات گوش و شاخ حیوانی هستند. در باور ابتدایی انسان‌ها، مردمان بدکار و بداندیش نیز جلوه‌ای از دیوها هستند. در اوستای نو، مهاجمین و مردمان کشورهای همسایه، انسان‌های دارای ناهنجاری‌های اخلاقی و ویژگی‌های پلید و زشت انسانی در گروه دیوها قرار می‌گیرند (اکبری مفاخر، ۱۳۹۵، ج ۴: ۴۲۹). در سروده‌های ریگ‌ودا، دراویدیان (مردمان بومی سرزمین هند) به‌عنوان اهریمنان خشک‌سالی معرفی شده‌اند (جلالی نائینی، ۱۳۷۲: ۵۴۲).

جدول ۵. دیو با شکل انسانی، رامایانای گالری فریر. مأخذ: گالری فریر و سکالر واشنگتن.

https://www.si.edu/object/fsg_F1907.271.1-172

۴. دیو با شکل ترکیبی: اکثر دیوها در نسخه‌ی مورد مطالعه، به شکل موجودات ترکیبی (انسان - حیوان) هستند (جدول ۶).

جدول ۶. نمونه‌هایی از دیو با شکل ترکیبی (انسانی - حیوانی) در نسخه رامایانای گالری فریر. مأخذ: گالری فریر و سکسر واشنگتن. (https://www.si.edu/object/fsg_F1907.271.1-172)

		
<p>دونیم کردن پیکره سینتا توسط ایندراجیت</p>	<p>کونبه‌کرن</p>	<p>نگاره‌ی مرگ مالی توسط ویشنو</p>
		
<p>پرتاب تیر به براده توسط رامچندر</p>	<p>مرگ کهر</p>	<p>رفتن کونبه‌کرن به میدان جنگ</p>
		
<p>نبرد رامچندر و تارکا</p>	<p>کشته شدن کونبه‌کرن توسط سگریو</p>	<p>کشته شدن نترانتک توسط انگد</p>

حمله رامچندر به سوباهو و ماریچ

مرگ مکرچهه توسط رامچندر

مواجه شدن رامچندر با کبنده

۵- بررسی شکل ظاهری دیوها در متون تصویری پیش از نسخه‌ی رامایانای گالری فریر

مصورسازی نسخ خطی حماسه‌ی رامایانا در هند تقریباً از قرن شانزدهم آغاز شد و پیش از این

دوره، داستان حماسه به صورت نقش برجسته بر دیوار برخی از معابد تصویر شده است (losty,2016: 3) لاجرم به منظور مطالعه‌ی ویژگی‌های ظاهر دیوها در نمونه‌های پیشین، به نقوش برجسته‌ی معابد رجوع نمودیم. ۱. دیو با عضو تکرار شده: از ابتدا در اساطیر و فرهنگ هندوان شاهد نمونه‌های بسیاری از موجودات و به خصوص خدایانی با یک یا چند عضو تکرار شده، هستیم (جدول ۷). ۲. دیو با شکل حیوانی: در نقش برجسته‌های بررسی شده، تنها دیو تصویر شده به شکل کاملاً حیوانی ماریچ در صحنه‌ای است که خود را به آهوایی تبدیل می‌کند تا بتواند رامچندر و سیتا را فریب دهد (جدول ۷).

جدول ۷. نمونه‌هایی از دیو با عضو تکرار شده و دیو با شکل حیوانی در متون تصویری پیش از نسخه‌ی رامایانای گالری فریر.

			<p>دیو با عضو تکرار شده</p>
<p>خدای چهارپایان، موهنجودارو، دارا سه سر ۲۰۰۰ ق.م (Elgood,2000:21)</p>	<p>برهما، باتام بانگ، سده دهم میلادی، دارای سه سر (ایونس، ۱۳۸۱: ۵۷)</p>	<p>ساموارا خدایی با دستان و سرهای متعدد (Linrothe,1999:276)</p>	

 <p>رودره، معبد غار الورا، سده هشتم میلادی (ایونس، ۱۳۸۱: ۵۷)</p>	 <p>تکان دادن کوه کایلش توسط راون، معبد ویروپاکشا، پاتادکل، قرن ۷ و ۸ (URL2)</p>	 <p>صدف حلزونی که ویشنو را با سرها و دستان بی‌شمار نشان می‌دهد (ذکرگو، ۱۳۹۴: ۸۷)</p>	
 <p>کشتن ماریچ دیو توسط رامچندر، معبد شملاجی، قرن ۱۱ (URL4)</p>	 <p>کشته شدن ماریچ دیو توسط رامچندر، معبد کارناتاکا، قرن دوازدهم (URL3)</p>	<p>دیو با شکل حیوانی</p>	

۳. دیو با شکل انسانی: به‌غیر از مواردی که در دو قسمت پیشین به آن‌ها اشاره شد (دیو با عضو تکثیر شده و دیو با شکل حیوانی)، دیگر دیوهای متون پیش از نسخه‌ی مورد پژوهش دارای آناتومی و ویژگی‌های کاملاً انسانی هستند (جدول ۸).

جدول ۸. نمونه‌هایی از دیو با شکل انسانی در متون تصویری پیش از نسخه‌ی رامایانای گالری فریر

		دیو با شکل انسانی
 <p>ملاقات هنومان با سیتا، معبدکارناتاکا، قرن دوازدهم (URL7)</p>	 <p>بریدن بینی شورپانکبه توسط لکشمن، معبدکارناتاکا، قرن دوازدهم (URL6)</p>	 <p>نبرد رامچندر با تارکا، معبدکارناتاکا، قرن دوازدهم (URL5)</p>
 <p>بیدار نمودن کونبهه کردن از خواب، معبد پارامبانان، تقریباً ۸۵۰ ق.م (URL9)</p>	 <p>نبرد یکی از میمون‌ها با یک راکشس، معبدکارناتاکا، قرن دوازدهم (URL8)</p>	
 <p>نبرد ایندراجیت و لکشمن، معبدکارناتاکا، قرن دوازدهم (URL10)</p>	 <p>حمله جتایی به راون برای نجات دادن سیتا، هند (ایالت اوتاپرداش)، ۴۰۰-۵۰۰ ق.م (موزه سن فرانسیسکو)</p>	

۴. دیو با شکل ترکیبی (انسانی - حیوانی): در متون مطالعه شده پیش از نسخه مورد پژوهش، تصویری از دیو با شکل ترکیبی، یافت نشد.

۶- بررسی شکل ظاهری دیوها در متون تصویری هم‌زمان با نسخه رامایانای گالری فریر

اکثر نگاره‌های این بخش از سبک راجپوت - نقاشی‌هایی که از اواسط قرن شانزدهم تا اوایل قرن نوزدهم تحت حمایت راجپوت‌ها در مناطق راجستان و بخش هیمالیایی پنجاب تولید شده‌اند (کوماراسوامی، ۱۳۸۲: ۱۷۱) هستند.

۱. دیو با عضو تکرار شده: در این بخش نیز مانند نسخه رامایانای گالری فریر ترسرا (با تکثر سر) و راون (با تکثر دست و سر) دو دیوی هستند که با اعضای تکثیر شده تصویر شده‌اند (جدول ۹).

جدول ۹. نمونه‌هایی از دیو با عضو تکرار شده در متون تصویری هم‌زمان با نسخه رامایانای گالری فریر

			<p>دیو با عضو تکرار شده</p>
<p>راون، برگی از رامایانا، سبک مالوا، اواسط قرن هفدهم، هند (موزه ملی دهلی)</p>	<p>راون، برگی از رامایانای میوار، راجستان، قرن هجدهم (URL11)</p>	<p>نبرد راون و سپاهانش با رامچندر، رامایانای میوار (کتابخانه بریتانیا)</p>	
		<p>دیو با عضو تکرار شده</p>	
<p>کشته شدن ترسرا توسط هنومان، رامایانای میوار، ۱۶۵۲</p>	<p>نبرد سپاه رامچندر با سپاه راون، ۱۸۰۵-۱۸۰۰، هند، (موزه بریتانیا)</p>		

۲. دیو با شکل حیوانی: ماریچ تنها دیوی است که در تصویرگری‌های رامایانا به صورت آهو کشیده شده است. در متن حماسه نیز این‌گونه آمده و این صحنه نقش مهمی در پیش برد داستان دارد (جدول ۱۰).

جدول ۱۰. دیو با شکل حیوانی در متون تصویری هم‌زمان با نسخه‌ی رامایانای گالری فریر

	
<p>رامچندر، ماریچ را دنبال می‌کند، نقاشی بهاری، اواسط قرن هجدهم (موزه ملی دهلی)</p>	<p>رامچندر ماریچ دیو را دنبال می‌کند، برگی از رامایانا، ۱۸۰۰ (موزه بریتانیا)</p>

۳. دیو با شکل انسانی: با توجه به نگاره‌های تقریباً هم‌زمان با نسخه‌ی مورد پژوهش، اکثر دیوهای اصلی که دارای نقش کلیدی هستند به صورت کاملاً انسانی تصویر شده‌اند (جدول ۱۱).

جدول ۱۱. دیو با شکل انسانی در متون تصویری هم‌زمان با نسخه‌ی رامایانای گالری فریر

			<p>دیو با شکل انسانی</p>
<p>ایندراجیت، رامچندر و لکشمن را تیرباران می‌کند، رامایانای میوار، ۱۵۲۹، (کتابخانه بریتانیا)</p>	<p>نبرد ایندراجیت و هنومان، رامایانای میوار، راجستان، ۱۶۴۹-۱۶۵۳ (کتابخانه بریتانیا)</p>	<p>نگاره سوکشا و خانواده‌اش، رامایانا، ۱۶۵۳ (کتابخانه بریتانیا)</p>	
			
<p>تارکا، رامایانای میوار، راجستان، ۱۶۴۹-۱۶۵۳ (کتابخانه بریتانیا)</p>	<p>لکشمن بینی شورپانکبه را می‌برد، سبک مالوا، اواسط قرن ۱۷، هند (موزه ملی دهلی)</p>	<p>شورپانکبه به رامچندر پیشنهاد ازدواج می‌دهد، ماهاراشترا، ۱۸۰۵-۱۸۰۰ (موزه بریتانیا)</p>	

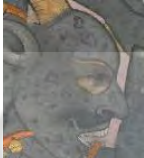
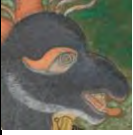
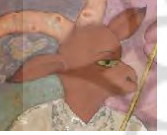
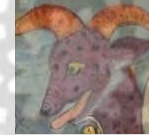

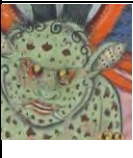
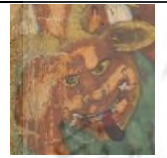

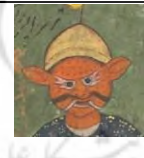

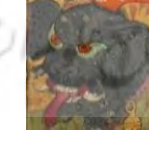

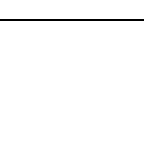
		<p>نبرد رامچندر با تارکا، اوایل قرن ۱۸، (موزه ملی دهلی)</p>	<p>بیدار نمودن کونبه‌کرن از خواب، رامایانای میوار، ۱۶۵۲ (کتابخانه بریتانیا)</p>
--	--	---	---

۴. دیو با شکل ترکیبی (انسانی - حیوانی): دیوهای نسخ مصورشده در دوره‌ی تقریباً هم‌زمان با نسخه موردپژوهش که به‌عنوان لشکریان راون در جبهه‌ی او مبارزه می‌کنند، شکل ترکیبی انسانی - حیوانی دارند (جدول ۱۲).

		<p>رامایانای میوار، قرن هجدهم، راجستان، هند (URL13)</p>	<p>براده دیو، رامایانای میوار، راجستان، قرن هجدهم (URL12)</p>	<p>دیو با شکل ترکیبی انسانی - حیوانی</p>
		<p>رامایانای میوار، قرن هجدهم، راجستان، هند (URL14)</p>	<p>نبرد ارتش میمون‌ها و دیوها، رامایانای میوار، قرن هجدهم، راجستان، هند (URL15)</p>	
		<p>کهر، رامایانای میوار، قرن هجدهم، راجستان، هند (URL16)</p>	<p>نبرد رامچندر و لکشمن با کونبه‌کرن، دکن، ۱۸۰۵-۱۸۰۰ (موزه بریتانیا)</p>	

جدول ۱۲. دیو با شکل ترکیبی (انسانی- حیوانی) در متون هم‌زمان با نسخه‌ی رامایانای گالری فریر. مقایسه خصوصیات ظاهری دیوهای ترکیبی نسخه رامایانای گالری فریر و نسخ هم‌زمان با آن: از آنجاکه بیشترین دیوهای نسخه رامایانای گالری فریر از نوع ترکیبی (انسانی- حیوانی) هستند، توصیف تصویری جزئیات خصوصیات ظاهری دیوهای ترکیبی این نسخه و نسخ هم‌زمان با آن ضروری به نظر می‌رسد. جدول ۱۳، نمایانگر خصوصیات ظاهری دیوهای ترکیبی نسخه رامایانای گالری فریر است.

جدول ۱۳. بررسی خصوصیات ظاهری دیوهای ترکیبی نسخه رامایانای گالری فریر (مأخذ: نگارندگان)

شکل سر		انسانی			
					
					
					
					
					
					

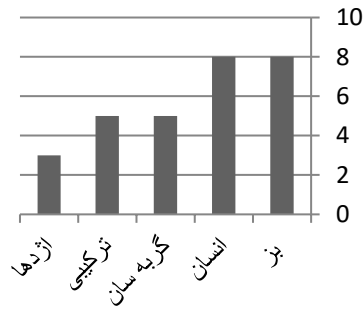
				فیل	
*				بدون شاخ	شاخ
*				تک‌شاخ	
*				دو شاخ	
				دندان تیز بیرون زده	
				انسانی	چشم
				حیوانی	
				اژدها گونه	
				انسانی	دست
				انسانی	پا
				حیوانی	
	پای فیل		چنگال پرنده		

در جدول ۱۴ خصوصیات ظاهری دیوهای ترکیبی نسخ هم‌زمان با نسخه فریر قابل مشاهده است.

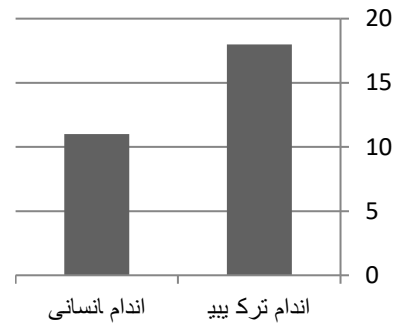
جدول ۱۴. بررسی خصوصیات ظاهری دیوهای ترکیبی نسخ هم‌زمان با نسخه رامایانای گالری فریر (مأخذ: نگارندگان)

			انسانی	شکل سر
			حیوانی	
			ترکیبی	
			انسانی	چشم
			انسانی	گوش
	اسب		حیوانی	
	فیل		حیوانی	
			دوشاخ	شاخ
			بی شاخ	
			دندان بیرون زده	
			انسانی	دست
			انسانی	پا

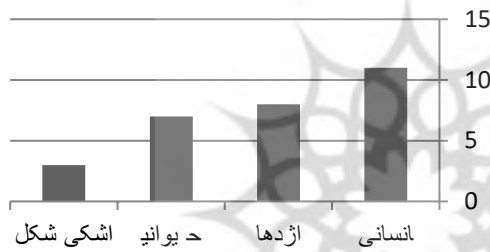
در ادامه، نمودارهای مرتبط با اندام دیوهای نسخه رامایانای گالری فریر، بسته به فراوانی آنها قابل مشاهده است.

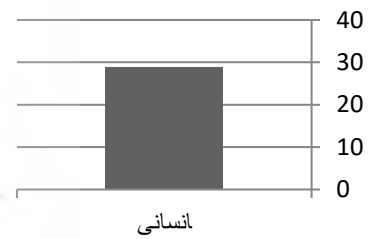
نمودار ۲. بررسی صورت دیوها در نسخه رامایانای گالری فریر (نگارندگان)

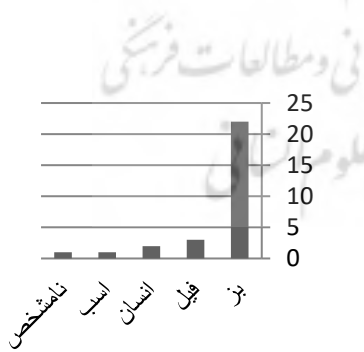
نمودار ۱. بررسی اندام دیوها در نسخه رامایانای گالری فریر (نگارندگان)

نمودار ۴. بررسی چشم دیوها در نسخه رامایانای گالری فریر (نگارندگان)

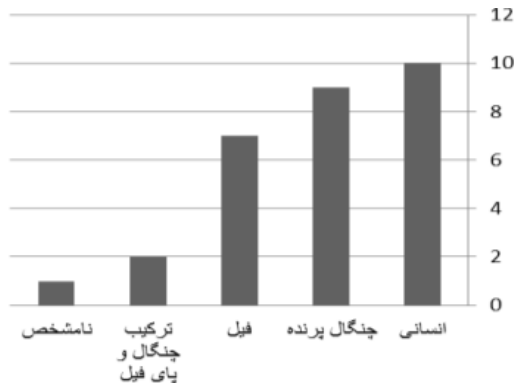
نمودار ۳. بررسی دست دیوها در نسخه رامایانای گالری فریر (نگارندگان)

نمودار ۶. بررسی گوش دیوها در نسخه رامایانای گالری فریر (نگارندگان)

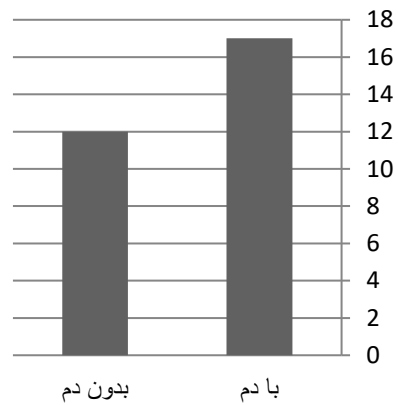

نمودار ۵. بررسی شاخ دیوها در نسخه رامایانای گالری فریر (نگارندگان)

نمودار ۸. بررسی پای دیوها در نسخه رامایانای گالری

فریر (نگارندگان)

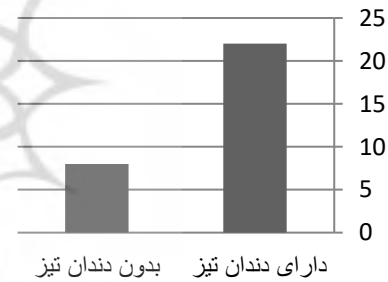

نمودار ۷. بررسی دم دیوها در نسخه رامایانای

گالری فریر (نگارندگان)

نمودار ۹. بررسی دندان تیز برون از دهان دیوها. نسه

گالری فریر (نگارندگان)

وجوه اشتراک و افتراق تصاویر راون در نسخ قبل و هم‌زمان

از آنجاکه راون، دیو اصلی حماسه است و بیشترین تعداد نگاره‌ها را به خود اختصاص داده، توصیف خصوصیات این دیو ضروری به نظر می‌رسد. راون، اهریمن بزرگ حماسه‌ی رامایانا فرمانروایی راکشس‌ها در شهر لنکا را بر عهده داشت (Lochtefeld, 1957: 568). نام او از ریشه‌ی راون، در کتاب اوستا به معنای رودخانه یا نهرهای آب است (Sarkar, 1999: 1721) و در زبان سانسکریت به معنای آزاردهنده، اذیت کننده، گریه و فریاد کننده است. راون در اسطوره‌های هندی دیوی خردمند، دانا، مسلط در نواختن ساز وینا و باورمند به برهما توصیف شده (اظهر دهلوی، ۱۳۵۰: ۳۳۷) و به‌عنوان داساموخوا به معنای دارای ده صورت شناخته می‌شود. در نسخه رامایانای

فریر تعداد شانزده نگاره به تصویر راون، تعلق یافته که از این تعداد نه نگاره مربوط به قبل از ظهور آواتار رامچندر است. تصاویر مختلف ارائه شده از راون در نمونه‌های پیشین و هم‌زمان تفاوت بارزی با نمونه تصاویر او در نسخه‌ی مورد پژوهش نداشته و تفاوت‌ها فقط در جزئیات است. در اکثر آثار او با تکرار دو عضو سر و دست تصویر شده که سرها همگی با چهره‌ی انسانی و تعداد آن‌ها غالباً ده عدد و در نمونه‌هایی نیز کمتر است. شیوه‌ی قرارگیری سرها در بیشتر نمونه‌ها به صورت پنج سر در سمت راست و پنج سر در سمت چپ بوده و در تمامی تصاویر دارای تاج‌هایی است. تعداد دست‌هایش در نمونه‌های مختلف، متفاوت و فقط در یک نمونه با یکدست تصویر شده است. اکثراً در دست‌های خود سلاح جنگی و جادویی دارد. در تمامی متون مطالعه شده راون با دو پای انسانی تصویر شده و در تمامی متون دارای جواهراتی مانند النگو، گردنبند، پابند و... است (جدول ۱۵).

نمونه تصاویر راون پیش از نسخه مورد پژوهش	نمونه تصاویر راون نسخه مورد پژوهش	نمونه تصاویر راون هم‌دوره با نسخه مورد پژوهش
		
		
		
		

جدول ۱۵. مقایسه تصاویر راون در سه متن مطالعه شده (مأخذ: نگارندگان)

نتیجه

در پاسخ به پرسش اول می‌توان گفت که دیوها به‌عنوان موجودات زیانکار و آسیب‌رسان از ابتدا در متون اعتقادی، دینی و حماسی هندوان حضور داشته و همواره در نبرد با خدایان و انسان‌ها و در تلاش برای تسلط و فرمانروایی بر آن‌ها بوده‌اند. این دیوها به گروه‌های مختلف با صفات و ویژگی‌های متفاوتی تقسیم می‌شوند که در هر دوره برخی از آن‌ها نسبت به برخی دیگر اولویت می‌یابند. دیوهای اصلی در متون هندی عبارتند از: اسوراها، دانوه‌ها، دایتیاه‌ها، ناگاه‌ها، پیشاچاها، راکشس‌ها.

برای پاسخ به پرسش دوم ابتدا بایستی به نتایج بررسی‌های صورت گرفته رجوع کرد که بیانگر آن است که:

الف: دیوهای تصویر شده در این نسخه از لحاظ شکل ظاهری به چهار گروه: دیو با عضو تکرار شده، دیو با شکل حیوانی، دیو با شکل انسانی و دیو با شکل ترکیبی (حیوانی - انسانی) تقسیم می‌شوند. ب: بر اساس آمارهای به‌دست‌آمده، بیشتر دیوها با اندام ترکیبی تصویر شده‌اند (نمودار ۱) که در این بین ابتدا دیو با سر بز و انسان و پس‌از آن دیو به شکل گریه‌سانان و ترکیبی و سپس دیو با سر اژدها شکل، بیش از سایرین به نمایش درآمده است. (نمودار ۲). همگی دیوها دست‌های انسانی دارند (نمودار ۳). پرتکرارترین فرم چشم به شکل انسانی و پس‌از آن اژدها گونه است. گاهی نیز با چشم حیوانی و اشکی شکل تصویر شده‌اند (نمودار ۴). بیشتر دیوها دارای دوشاخ هستند (نمودار ۵-۵). پرتکرارترین فرم گوش به شکل گوش بز و پس‌از آن فیل است (نمودار ۵). بیشتر دیوها با دم تصویر شده و البته در مواردی نیز بدون دم هستند (نمودار ۶). پرتکرارترین فرم پاها به شکل پای انسان و چنگال پرنده است. البته تعدادی از دیوها با پای فیل یا پاهایی مرکب از پای فیل و چنگال پرنده تصویر شده‌اند (نمودار ۷). بیشتر دیوها با دندان‌تیز بیرون زده از دهان تصویر شده‌اند (نمودار ۸). ج: دیوهای حماسه در متون پیشین را می‌توان به سه گروه، دیو با عضو تکرار شده، دیو به شکل حیوانی و دیو به شکل انسانی تقسیم نمود. د: با مطالعه نگاره‌های تقریباً هم‌زمان با نسخه‌ی موردپژوهش مشخص شد که بیشتر دیوهای اصلی که نام آن‌ها در متن حماسه آمده و دارای نقش کلیدی در داستان هستند، با آناتومی و ویژگی‌های کاملاً انسانی تصویر شده و دیوهایی که به‌عنوان لشکریان «راون» در جبهه‌ی او مبارزه می‌کنند، شکل ترکیبی انسانی - حیوانی دارند. همچنین دیوهای ترکیبی در این نسخ همگی دارای اندام کاملاً انسانی و سر حیوانی یا ترکیبی هستند. پس در پاسخ

پرسش دوم می‌توان گفت نگارگران کارگاه عبدالرحیم خان در طراحی دیوهای ترکیبی از نمونه دیوهای پیشین تأثیری نپذیرفته‌اند و به سبب طراحی متنوع این دیوها به نسبت دیوهای هم‌عصر خود احتمالاً نه تنها از آن‌ها تأثیری نپذیرفته‌اند بلکه بر آن‌ها تأثیر نیز گذاشته‌اند.

هجده شخصیت دیو در چهل‌وشش نگاره نسخه رامایانای فریر وجود دارد که بارزترین آن‌ها راون، در شانزده نگاره تصویر شده است. تصاویر «راون» (دیو اصلی حماسه) در نمونه‌های پیشین و هم‌زمان تفاوت بارزی با نمونه تصاویر او در نسخه‌ی موردپژوهش نداشته و تفاوت‌ها فقط در جزئیات است. در اکثر آثار او با تکرر دو عضو سر و دست تصویر شده که سرها همگی با چهره‌ی انسانی و غالباً به تعداد ده عدد و در نمونه‌هایی نیز کمتر مشاهده می‌شود. شیوه‌ی قرارگیری سرها در بیشتر متون به صورت پنج سر در سمت راست و پنج سر در سمت چپ است اما در مواردی این شیوه تغییر می‌یابد. در تمامی متون مطالعه شده «راون» با دو پای انسانی تصویر شده و در برخی از تصاویر رامایانای گالری فریر «راون» دارای دم است که نمونه‌ی آن در دیگر متون یافت نشد. در تمامی متون او دارای جواهراتی مانند النگو، گردنبند، پابند و... است. پس در پاسخ پرسش سوم می‌توان گفت هنرمندان هر سه متن در طراحی شخصیت راون با اعضای تکثیرشده، به متن داستان پایبند بوده‌اند. از آنجاکه نمونه دیوها، موجودات و خدایان با اعضای تکثیرشده، در هنر و تمدن هند به وفور یافت می‌شود لذا به نظر می‌رسد هنرمندان نسخه موردپژوهش و نسخ هم‌زمان در طراحی شخصیت راون از نمونه‌های پیشین تأثیر گرفته‌اند.

منابع

- ۱- ابراهیمی، معصومه، بررسی سیر تحول دیو در تاریخ اجتماعی و ادبیات شفاهی، دو فصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه، دوره ۱، ۲، تهران، صص ۸۲-۵۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۲.
- ۲- ادهم، نیما، بررسی تطبیقی اهریمنان خشکی در شاهنامه فردوسی و حماسه رامایانا، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، دوره ۹، ۳۲، تهران، ۱۸-۱، پاییز ۱۳۹۲.
- ۳- اکبری مفاخر، آرش، دانشنامه فرهنگ مردم ایران، جلد ۴، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۵.
- ۴- ایونس، ورونیکا، اساطیر هند. ترجمه محمدحسین باجلان فرخی، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۱.
- ۵- بهار، مهرداد، ادیان آسیایی، تهران: نشر چشمه، ۱۳۸۴.
- ۶- جلالی نائینی، محمدرضا، گزیده سروده‌های ریگ‌ودا، ترجمه و تحقیق و نگارش جلالی نائینی، تهران: نشر نقره، ۱۳۷۲.
- ۷- _____، هند در یک نگاه. تهران: شیرازه، ۱۳۷۵.
- ۸- ذکرگو، امیرحسین، اسطوره‌شناسی و هنر هند، تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۹۴.
- ۹- شایگان، داریوش، ادیان و مکتب‌های فلسفی هند، جلد اول. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۶.
- ۱۰- عبدالودود اظهار دهلوی، راماین کتاب مقدس هندوان، با مقدمه و حواشی و توضیحات و واژه‌نامه، تهران: انتشارات بنیاد و فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.
- ۱۱- قبادی فومشی، الهه، مقایسه تطبیقی حماسه رامایانا و داستان سیاوش از شاهنامه فردوسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ۱۳۹۱.
- ۱۲- عقیقی، رحیم، اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی، تهران: انتشارات توس، ۱۳۷۴.
- ۱۳- کوماراسوامی، آناندا، مقدمه‌ای بر هنر هند. ترجمه امیرحسین ذکرگو. تهران: روزنه، ۱۳۸۲.
- ۱۴- محسنی مفیدی، نرگس بیگم؛ دیری، محمدرضا، ادبیات تطبیقی نیروهای اهریمنی در شاهنامه و مهابهاراتا، تهران: ترفند، ۱۳۹۳.
- ۱۵- معین، محمدحسین، فرهنگ فارسی، جلد اول، تهران: انتشارات ادنا، ۱۳۸۱.

- ۱۶-منصوری، سید امیر، **سندی به خط عبدالرحیم خان خانان** (سپهسالار اکبرشاه گورکانی)، ویژه‌نامه فرهنگستان (شبه‌قاره)، ۵، تهران، صص ۲۰۲-۱۹۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۴.
- ۱۷-والمیکی؛ تلسی داس، **رامایانای، کهن‌ترین متن حماسی، عاشقانه هند**. مترجمان امر سنکبه و امر پرکاش، تهران: موسسه فرهنگی هنری الست فردا، ۱۳۷۹.

- 18-Elgood, Heather, *Hinduism and the Religious Arts*. New York: Library of congress cataloging inpublication data 2000.
- 19-James G. Lochtefeld, *The Illustrated Encyclopaedia Of Hinduism*. New York: The Rosen Publishing Group 1957.
- 20-J.P.Losty, *the Mewar Ramayana Manuscripts*. www.bl.uk/Ramayana 2016.
- 21-Linroth, Robert, *Ruttless compassion: wiathfuldeties in early indotibentan esoteric Buddhist art*. Chicago: serinda publication 1999 .
- 22-Mani, Vettam, *Puranic Encyclopaedia: A Comprehensive Dictionary with Special Reference to the Epic and Puranic Literature*. Delhi: Motilal Banarsidas 1975.
- 23-Oxford dictionary, Oxford University Press 2011.
- Sarkar, A, *Ravana as the tragic hero*. In Naragendra KR. Singh (Ed), *Ency of Hinduism*. New Delhi: Anmol. 1999.
- 24-Seyller, John, *Workshop and Patron in Mughal India: The Freer Rāmāyaṇa and Other Illustrated Manuscripts of 'Abd al-Raḥīm*, Artibus Asiae Publisher 1999.
- 25-Vanamali, *the Complete Life of Krishna*. New York: Simon and Schuster 2012.

وب سایت ها

- URL1: <https://en.wikipedia.org/wiki/Trishira>
- URL2: <http://ouocblog.blogspot.com/search/label/Images%3A%20Ravana%20-%20Shiva?m=0>
- URL3: <http://templesofkarnataka.com/navigation/ramayana.php?id=15>
- URL4: <http://punetopune.com/ramayana-at-shamlaji-temple>
- URL5: <http://templesofkarnataka.com/navigation/ramayana.php?id=6>
- URL6: <http://templesofkarnataka.com/navigation/ramayana.php?id=14>
- URL7: <http://templesofkarnataka.com/navigation/ramayana.php?id=27>
- URL8: <http://templesofkarnataka.com/navigation/ramayana.php?id=43>

- URL9: <https://www.dreamstime.com/stock-photo-ramayana-relief-stove-carves-nandisvara-prambana-temple-war-rama-ravana-rahwana-s-folklore-image43385730>
- URL10: <http://templesofkarnataka.com/navigation/ramayana.php?id=30>
- URL11: <https://onlineonly.christies.com/s/indian-art-online/five-folios-ramayana-series-18/33807>
- URL12: <https://onlineonly.christies.com/s/indian-art-online/five-folios-ramayana-series-18/33807>
- URL13: <https://onlineonly.christies.com/s/indian-art-online/five-folios-ramayana-series-18/33807>
- URL14: <https://onlineonly.christies.com/s/indian-art-online/five-folios-ramayana-series-18/33807>
- URL15: <https://onlineonly.christies.com/s/indian-art-online/five-folios-ramayana-series-18/33807>
- URL16: <https://onlineonly.christies.com/s/indian-art-online/five-folios-ramayana-series-18/33807>

وبسایت مجموعه‌ها

- کتابخانه بریتانیا: <https://www.bl.uk>
- گالری فریر و سکلر و اشنگتن: https://www.si.edu/object/fsg_F1907.271.1-172
- ؛ https://www.si.edu/object/fsg_F1907.271.173-346
- موزه بریتانیا: <https://www.britishmuseum.org>
- موزه سن فرانسیسکو:
- <http://searchcollection.asianart.org/view/objects/asitem/nid/11286>
- موزه ملی دهلی: www.nationalmuseumindia.gov.in

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی